

Багратіон-Мухранська К.В. (Київ, Україна)
**“На межі світів”: репрезентація антиномії “історія-вигадка”
через теорію Семенова-Зусера (на матеріалі шотландської
та української народної і літературної творчості)**

З'ясування взаємодії елементів триєдності “фольклор-література-історія” як типового явища, притаманного багатьом культурам, відкриває нові можливості для глибокого розуміння загальноєвропейських цінностей. Стаття є продовженням дослідження антиномії “історія-вигадка” та аналізу казкової та реальної топонімії на матеріалі шотландської та української народної та літературної творчості. Вона, також, має на меті залучити до широкого наукового обігу теорію Семенова-Зусера про номоси, або паралельні світи.

Ключові слова: художній текст, казкова та реальна топонімії, літературна творчість, теорія Семенова-Зусера, номос, Шотландія, Україна.

Выявление взаимодействия элементов триединства “фольклор-литература – история” как типичного явления, присущего многим культурам, открывает новые возможности для глубокого понимания общеевропейских ценностей. Статья является продолжением изучения антиномии “история–выдумка” и анализа сказочной и реальной топонимии на материалах шотландского и украинского народного и литературного творчества. Исследование, так же, воодит в научное употребление теорию Семенова-Зусера про номосы, или паралельные миры.

Ключевые слова: художественный текст, сказочная и реальная топонимии, теория Семенова-Зусера литературное творчество, номос, Шотландия, Украина.

The article is dedicated to the short linguistic analysis of fictional and real toponymy in Ukrainian and Scottish folklore and literary heritage. The research of “history-fiction” antinomy, done on the basis of artist’s literary works, reflects “folklore- literature –history” triumvirate as and opens the new scientific horizons for deeper European values understanding. The innovative Semenov-Zuser theory about “nomoses” or parallel worlds is also given the account of.

Key words: literary text, fictional and real toponymy, literary creativity, Semenov-Zuser theory, nomos, Scotland and Ukraine.

Постановка проблеми: Враховуючи важливість проблеми глибокого розуміння художнього тексту, у даній статті ми продовжуємо здійснювати дослідження антиномії “історія-вигадка” та аналізувати казкову та реальну топонімію на матеріалах шотландської та української народної та літературної творчості.

Аналіз останніх досліджень: З'ясування взаємодії елементів триєдності “фольклор–література–історія” як типового явища, притаманного багатьом культурам, все більше входить до наукового обігу. Воно втілює у дослідженнях А.Аклан, П.Будівського, О.Веселовського, М.Пазяка, Б.Пугілова, І.Франка та багатьох інших науковців. Підчас нашого дослідження ми широко залучали українські та шотландські пам'ятки народної творчості, легенди, перекази та балади про Томаса Римача та Тема Ліна у потрактуванні Вальтера

Скотта та Роберта Бернса, теорію Семенова-Зусера, легенди та міфи стародавньої греції, твори сучасних українських письменників-фантастів.

Мета: З'ясування взаємодію елементів триєдності "фольклор-література-історія" як типового явища, притаманного багатьом культурам. Стаття, також, має на меті залучити до широкого наукового обігу теорію Семенова-Зусера про номоси, або паралельні світи.

Впродовж століть світ пізнає Шотландію та Україну крізь призму творчого світосприйняття народних співців та письменників, отримує вагомий вклад у розуміння менталітету та пропагування загальноєвропейських цінностей. Поєднання фольклору та історії є домінуючим елементом у творчості таких досконально відомих письменників як Вальтер Скотт так і сучасних українських письменників-фантастів. Герої, події, казкова топонімія органічно поєднуються із реальними історичними фактами і тому дуже часто претендують на беззаперечну історичну достовірність. Події, що відбуваються у пізньому епосі, одночасно умовні та реальні. Дослідник Б.Пугілов у своїй книжці "Героїчний епос та дійсність" стверджує, що зрозуміти справжній зміст і значення персонажів та подій можна лише піддавши твори реально-біографічному та лінгвістичному компаративному аналізу [1]. Відштовхнувшись від цього твердження і залучивши, вперше, до широкого наукового обігу новаторську теорію Семенова-Зусера про номоси, або паралельні світи та їх функціонування у тексті ми ніби вибудовуємо цілісну картину світу та ще раз стверджуємо триєдність "фольклор-література-історія" як умову для глибокого розуміння менталітету шотландців та українців.

Теорія адаптації Семенова-Зусера це база концепція, що трактує функціонування міфічних світів. Вона була вигадана харківськими письменниками-фантастами Генрі Лайоном Олді та Андрієм Валентиновим і була названа на честь харківського історика та археолога Семена Семенова-Зусера. За цією теорією паралелі світи (або номоси) це "острови" всеохоплюючого "океану", що є вигаданим, проте нейтральним простором. Подорожуючи "океаном" герой може "випадати" на певний час із свого номосу або подорожувати між номосами, причому одна і та ж подія буде трактуватися по-різному в залежності від індивідуального світосприйняття героїв, що населяють "номоси-острови". Особливо цікаво ця суто фольклорна система світосприйняття відображена у романі українських фантастів Генрі Лайона Олді "Одісей, син Лаерта": *"Понимаешь, они на "Арго" сперва кормищиком избрали Тифия. Да только этот Тифий в годах был. Умер еще на полпути в Колхиду. И некий Анкей взял на себя обязанности рулевого. А когда пришлось из Колхиды уносить ноги, он и скис. Трижды возвращались: дороги не могли найти. Тезей говорил: все звезды перепутались, буря... твой отец сам к рулю встал. И вывел. До Иолка; домой. Мимо Сирен, мимо Кирки-колдуньи, мимо Сциллы с Харибдой, мимо Тринакрии, где Солнечный Гелиос пасет свои стада; мимо*

блаженных феаков. Мимо нашего критского Талоса, великана из меди. Тезей еще говорил: по возвращении никто не поверил. Опытные кормчие изумлялись: нет таких путей. Нет таких течений, ветров нет, звезды в иную сторону глядят, рифы не там, острова не здесь! Хотели твоего отца распросить, да он уже на Итаку вернулся. И еще... Критянин обернулся ко мне: - И еще. Тезей рассказывал: твой отец как будто ничего не видел. - Чего не видел? - Ничего. Ни Сирен-невуний, ни шестиглавой Сциллы. Ни медного великана. Ничего. Все видели, а он - нет. Просто вел корабль. По пути, о котором не знал никто” [2, 33].

Вальтер Скотт та Роберт Бернс, як відомо, присвятили дуже багато часу дослідженню та збиранню відомостей про казковий номос ельфів і фей. За старовинними переказами, вони жили в лісах, печерах чи навіть на далеких зорях. У поясненнях, які були подані у другому томі "Пісень менестрелів шотландського прикордоння" Вальтер Скотт стверджує, що шотландці вважали, що королева фей, правителька казкової країни ельфів, живе у двох милях від реально існуючого Неварського замку [3]. Цікаво те, що на землі неподалік старовинних руїн, які мальовничо прикрашають Замкову гору, за двома річками, Ярроу та Еттрік, навіть зараз можна побачити кола на землі, які за жодних обставин не заростають травою. Селяни сучасного Селькірка, що ніби продовжують жити в обох світах – реальному та фантастичному, стверджують, що в цих колах у місячні ночі танцюють феї і що вони можуть звести людину з розуму, забравши назавжди до своєї чарівної країни.

Подібні сюжети і образи можна часто зустріти і в українському фольклорі. Семантика кола є універсальною, а використання його з магичною метою широко побутує в українській традиційній культурі [4]. Оповіді про те, що кола на траві і землі часто з'являються без людської допомоги, бо їх витоптують у межовий магичний час свого вільного перебування у світі людей надприродні істоти, представники "того", іншого номосу. Русалки, мавки, лісовик, мана і т.п., популярні в українському фольклорі [5].

Згідно із теорією Семенова-Зусера, у разі частих взаємопроникнень мешканців різних номосов або в результаті повного відходу міфічного з номосу відбувається їх зрощення. Наприклад так, як це описано в романі "Чорний Баламут" Генрі Лайона Олді:

"Жизнь шла своим чередом, население мало-помалу увеличивалось, дождь падал сверху вниз, деревья росли снизу вверх, коровы исправно мычали и телились, цари царствовали, с интересом выясняя, что за пределами Великой Бхараты внезапно объявились иные страны и народы, о которых раньше не доводилось и слыхом слышать; Второй мир становился больше, распухая жабой в преддверии ливня, зато дождаться откликов от Первого и Третьего миров не могли даже самые благочестивые из жрецов-взывателей" [6, 33].

Готичні сюжети і мотиви, які можна зустріти у творах шотландських письменників доби романтизму майже не мають національної специфіки.

Однак Вальтер Скотт майстерно забарвлює ці доволі нейтральні сюжети національним та місцевим колоритом. Тому він передусім локалізує дію. Ця локалізація є не лише топографічною, оскільки описи місцевості у багатьох випадках передбачають розвиток сюжету. Один із найулюбленіших фольклорних героїв пригоди якого були багаторазово описані у літературних адаптаціях та авторських творах Вальтера Скотта є Томас Римач.

Згідно із старовинними шотландськими переказами, він жив у високій Башті Ерлів, побудованій Ерлами Марчами, потім Лордами Ерсилдунськими коло поселення Ерсилдун, округ Мерс, графство Бервік, яке колись слугувало резиденцією шотландським королям. Через назву поселення, до речі, Томаса називали Ерсилдун, Пізніше, завдяки надзвичайному поетичному дару, він отримав ще одне прізвисько – Римач. Згідно з легендами, лише двом героям шотландських переказів – Тему Ліну та Томасу Римачу вдалося звільнитися від вічного казкового полону і повернутися до людей. Фольклорний цикл балад про їхні стосунки із потойбіччям є монолітним цілим. Сюжет найбільш розповсюдженої народної балади, в якій фольклорний герой Томас Римач виступає головною дієвою особою є таким. Томас Римач – це молодий парубок, який одного разу вирішив прогулятися по берегу річки, де він, раптом, зустрів прекрасну жінку на білому коні.

*"True Thomas lay on Huntlie Bank,
A farie he spied wi his eye
And there he saw a lady brigh
Come riding down by Elden Tree"* [7, 11].

Варто зауважити, що подібні зустрічі у дорозі з метою проведення ініціації, особливості яких ми розглядали у наших попередніх дослідженнях, найчастіше відбуваються на берегах річок, озер, водоймищ. Це зумовлене тим, що вода (річка, струмок і т.п.) у міфопоетичній свідомості є позначенням межі, кордону між світами-номусами, а переправа через воду інтерпретується як сам процес ініціації. Жінка сказала йому, що вона королева фей, та запропонувала піти служити до неї. Отримавши поцілунок від неї, Томас впадає в гіпнотичний стан. Скориставшись цим, королева фей забирає його до своєї країни:

*"She mounted on her milk-white steed,
She taen True Thomas up behind"* [7, 12].

Згідно з легендами цьому передувє важка і далека подорож, під час якої вона забороняє Томасу торкатися земної їжі та питва. Заборона вживати їжу і питво належить до поширених фольклорних табу, пов'язаних з ініціацією. Під час коротких зупинок вона розповідала йому про свою країну і, зокрема, показала головному герою шлях до свого королівства, який лежить між пеклом і раєм. Той, що був терновим – шлях до раю, той, що був примарно щасливий – до пекла, а зелений – до країни ельфів. Мотив роздоріжжя і вибору одного з шляхів (найчастіше одного з трьох) є дуже поширеним у

фольклорі народів світу і вказує на один з початкових етапів ініціації. Після того, як вони дісталися країни, королева забороняє своєму бранцю розмовляти протягом 7 років та дарує йому зелений одяг, що символізує перехід головного героя до нового стану. Томас прокидається на тому ж місці, де заснув і помічає, що він отримав пророчий дар. Подібні мотиви летаргічного сну під деревом або на дереві, який дарує герою магічні надприродні здібності, зустрічаємо в буддистській міфології, а також у казках більшості народів світу. Це дерево може знаходитись в потойбіччі, та відігравати роль судді у суперечках між героями. Через нього (варіант – обдуривши його) можна потрапити до чарівних країв, а також, отримати від нього магічну силу. Після проведення певного часу у людському суспільстві, він відчуває поклик повернутися до країни Ельфленд, і більше його ніхто не бачив – дуже важливим моментом, на жаль, непоміченим дослідниками баладних циклів про Тема Ліна та Томаса Римача, є ритуальний перехід через річку на шляху до потойбіччя та повернення до світу живих. Щоправда, Томас в одних варіантах переходить криваву річку, згідно з іншими – безмежне чорне море, а Тем Лін, повертаючись із потойбіччя і відбувши цілий ряд ініційних трансформацій, виходить зі струмка. Відтак можна стверджувати, що ці балади є одним циклом розповідей про героя, який був наділений надлюдськими можливостями. Всі вищезгадані міфологічні елементи-символи є вагомими складовими процесу ініціації, а еротичний елемент, пов'язаний із трансформацією, вказує на землеробське походження сюжету, де ієрогамія зумовлювала врожай.

Давні люди, спостерігаючи за навколишнім світом, намагаючись пояснити його в художніх образах, виводили аксіоми буття. І не рахуватися з усталеними в народі уявленнями про загальні правила людського існування та Всесвітній устрій, не можливо. Саме тому у фольклорі не існує остаточно завершених творів. Фольклорний твір, або його літературна адаптація це подорож між світами.

У творах Генрі Лайона Олді людина, потрапляючи у сусідній номос, спершу оцінює дійсність звичним поглядом. Кентаври – звичайні вершники, боги, титани та інші потойбічні істоти – звичні люди. І лише після адаптаційного періоду герой починає бачити навколишню дійсність очима мешканців даного номоса. Вона пропускає його крізь своє сучасне світобачення. Ось так описує свої перші дні перебування у "харківському номосі" герой фантастичного роману "Нам тут жити": *"А зря. Если не смеяться, то в пору счастье кого-то из нас п-сихически неполноценным. Вот, например, господин в углу, которого моя местная гидесса и хранительница — очаровательная женщина, судя по первому знакомству! — так вот, она звала этого господина к-кентавром. И рассказывала мне о трудностях общения с вышеупомянутыми кентаврами. А я смотрю и вижу перед собой мужчину атлетического телосложения, зачем-то втащившего*

в комнату свой м-мотоцикл. Единственное, что здесь достойно удивления, так это отсутствие у господина с м-мотоциклом верхней одежды, несмотря на зимний сезон. Теперь скажите мне на милость, кому я должен верить: очаровательной гидессе, теории адаптации Семенова-Зусера или своему малость подпорченному зрению?" [8, 33].

Таким чином, згідно "теорії" Семенова-Зусера, світи міфів і легенд, а також прадавня космогонія були абсолютно реальні для населення того або іншого номоса. Необхідно зауважити, що поняття простору і часу у фольклорних та літературних творах суттєво відрізняються від поняття історичного часу. Так, зокрема, ті зразки народних балад, які нами розглядаються у яскраво ілюструють специфіку хронотопу фольклорних текстів. Історичні події, місця та персонажі трансформуються відповідно до міфологічного часопростору, який завжди розвивається за власними законами, на які історичні події та персонажі мають лише опосередкований вплив, як це спостерігається і в українських героїчних баладах (наприклад, "Про козака Голоту", "Пісня про Байду", "Дума про Самійла Кішку" та ін.) [9].

Перспективи дослідження. Великі географічні відкриття вразили сучасників, що до кінця не усвідомили масштаб подій, що відбувалися. Факти прийшли на зміну міфічному світогляду, віра у непогіршену досконалість античної мудрості була знищена. Перед європейцями відкрилися нові культурні обрії. Відкриваючи світ вони пізнавали себе. Світ номосів був "зруйнований" саме в епоху географічних відкриттів. Пізніше він був відтворений у сучасному фантастичному романі. Як виявило дослідження, їх сюжетні лінії розвиваються за універсальними міфопоетичними канонами, характерними для ліро-епосу і супроводжуються чималою кількістю класичних мотивів. Такі твори представляють надзвичайно великий і різноманітний за тематичним наповненням та поетичним вираженням пласт, який охоплює сферу народних знань та професійну творчість. У кожному Українському та Шотландському селі або місті можна почути оповіді про місця, у назвах яких зберігся відбиток історії, що трансформується у сучасну міфотворчість. У сучасний період глобалізації ситуація в Україні перебуває в стані духовної кризи, яка провокує думку про нерівномірність розвитку різних регіонів країни. Саме в цей період усна нематеріальна традиційна культура відіграє вирішальну роль у збереженні мови, духовності, національної самобутності. Також фольклорні елементи – це універсальні інтертекстні категорії, що актуалізують різні потенціали людської природи, дають змогу побачити джерела будь-якого художнього твору на рівні апеляції до традиційних міфологічних схем і моделей. Значення усної народної творчості у світогляді народу багатоглибке, невичерпне та позачасове.

Проведене нами дослідження дозволяє поглибити вивчення міфосвідомості,

як специфічної архетипічної системи, що може використовуватися як базовий інформаційно-свідомісний рівень з метою розуміння реального та відображеного факту (пізнання міфологічного світу силою уяви, як вищої функції розуму). Адже головна причина інформаційної герметизації етнічної свідомості полягає у слабкому процесі створення елітарного емоційно-свідомісного горизонту, орієнтації етнічних індивідуальностей на духовні центри інших етнічних систем. Як влучно зазначає Андрій Велентінов: *"Среди фантастов историков не так уж и много: Кир Булычев, Вячеслав Рыбаков, Лев Вершинин, кто-то из последней волны – вот, собственно, и все. То, что некоторые историки пишут фантастику, объясняется, скорее, внутренними предпосылками и побуждениями, а не особенностью самой науки. История строга и не очень жалуется фантазии. Далеко не все мои коллеги по университету приветствуют жанр, в котором я работаю. Вот ежели бы я выпускал в год по монографии тиражом в сто экземпляров, тогда бы зауважали. Так что прямой связи истории, как науки, и фантастики не вижу. Иное дело, что история, как мне уже приходилось писать, порой делает такие выверты, перед которыми бледнеет всякая фантастика"* [10].

ЛІТЕРАТУРА

1. Путилов Б. Н. Героический эпос и действительность / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. — Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1988. — 223 с.; 2. *Генрі Лайон Олді*. "Одісей, син Лаерта": [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://oldi-gl.ru/books/view/21691/?page=33>; 3. *Alexander J.H. and Hewitt D. Scott and his Influence: The Papers of the Aberdeen Scott Conference*, 1982. — Aberdeen: Association for Scottish Literary Studies, 1983. — 467 с.; 4. *Evans T.M. English and Scottish glimpses-W.Scott and Robert Burns*. — Glasgo: Penguin Books, 1986. — 341 с.; 5. *Багратіон-Мухранська К.В.* Фольклорні джерела творчості Роберта Бернса та Вальтера Скотта у контексті антиномії "історія-вігадка": дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 "Фольклористика" / Каріна Володимирівна Багратіон – Мухранська Київськ. нац. ун-ту. ім.Тараса Шевченка – К., 2007. – 185 с.; 6. *Генрі Лайон Олді*. "Чорний Баламут": [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://oldi-gl.ru/books/view/21691/?page=33>; 7. *Багратіон-Мухранська К.В.* Фольклорні джерела творчості Роберта Бернса та Вальтера Скотта у контексті антиномії "історія-вігадка": дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 "Фольклористика" / Каріна Володимирівна Багратіон-Мухранська Київськ. нац. ун-ту. ім.Тараса Шевченка – К., 2007. – 185 с.; 8. *Генрі Лайон Олді*. "Нам тут жити": [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://oldi-gl.ru/books/view/21691/?page=33>; 9. *Плісецький М.* Українські народні думи: Сюжети і образи / К.: Кобза, 1994. – 363 с.; 10. *Андрій Велентінов* "Ответы на вопросы, отрывки из интервью": [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://odrozd.narod.ru/valentinov/faq.html>.